

WESTELIJKE SAMENWERKING EN DE MONETAIRE CRISIS

door

DR. L. L. S. BARTALITS

De tweede wereldoorlog eindigde voor Duitsland niet alleen met de meest volkomen nederlaag die ooit door een Europese mogendheid sinds de opdeling van Polen was geleden, maar ook met een omwenteling van de Europese statenwereld. Maar zelfs deze ontwikkeling, die allereerst tot de deling van Duitsland en de Sowjet-hegemonie over Midden- en Oost-Europa leidde, zou nog wel in een conventionele categorie onder te brengen zijn, indien zij niet een doorbraak van een politieke revolutionaire ideologie met zich had meegesleept. De partners van de anti-Duitsland coalitie hebben allen wel enige voordelen getrokken uit de nederlaag van het Derde Rijk, maar alleen de Sowjetunie is sterker en groter naar voren gekomen. De balans van twee wereldoorlogen is voor de Europese staten, Duitsland voorop, negatief geweest. Frankrijk en Groot-Britannië hebben evenzeer onherstelbaar machtsverlies geleden. Slechts met Amerikaanse steun kunnen zij de politieke realiteit — de hegemonie van de Sowjetunie over het continent — op kunstmatige wijze in evenwicht houden.

Na de ineenstorting van de militaire, politieke, economische en sociale systemen in vele landen van Europa en de daarmee gepaard gaande "Verelendung" en verwoestingen als gevolg van de tweede wereldoorlog leek het vanzelfsprekend, dat de dollar naast het goud als internationale waardestandaard ging fungeren. In 1944 werd door de vertegenwoordigers van een aantal westelijke landen te Bretton Woods vastgesteld, dat vanzelfsprekend de dollar als valuta van de rijkste mogendheid een leidende rol in de westerse wereld zou spelen. Toen Washington zich bovendien bereid verklaarde te allen tijde 35 dollar voor een ounce goud te betalen en te ontvangen, kon de dollar gelijktijdig met het goud voor reserve-eenheid dienen.¹⁾

Zo ontstond in Bretton Woods de zgn. Goud-Wissel-Standaard, die een verbinding tot stand bracht tussen objectieve maatstaven voor het meten van de waarde van koopwaren en kapitaal en de noodzakelijke flexibiliteit van het geldvolume. Volgens Mandel in dit stelsel blijft het goud in laatste instantie nog de basis, maar de Verenigde Staten hebben het recht en de mogelijkheid om hun geldhandel uit te breiden, zodra

¹⁾ Cf. R. Adam, "Das Gold und seine Funktion zwischen den Währungen" in: Aussenpolitiek, juli 1968 p. 412-419.

dat noodzakelijk wordt om te verhinderen, dat een recessie omslaat in een zware economische crisis. Het stelsel is dus behalve op het goud ook op de dollar gebaseerd. De basisveronderstelling hierbij was dat de dollar evengoed als goud zou zijn.²⁾

Toen de Verenigde Staten zich in de naoorlogse jaren snel ontwikkelden tot een supermogendheid met mondiale militaire, politieke en economische verbindingen, waarvan volgens vele auteurs West-Europa bescherming nodig had³⁾ kreeg de dollar een nog grotere betekenis dan in de Bretton Woods overeenkomst van 1944 en in de jaren daarna was voorzien. De Verenigde Staten namen, niet op de laatste plaats op verzoek van de Europese staatslieden, te veel hooi op hun vork toen zij na de tweede wereldoorlog politieke, economische en militaire vacuums in de wereld wilden opvullen. Het Westeuropese gevoel afhankelijk van de Verenigde Staten te zijn berustte in de jaren veertig en vijftig op een reeks veronderstellingen die niet helemaal juist waren. Ten eerste dat slechts het Amerikaanse kernwapenpotentieel Moskou van de verovering van West-Europa kon afhouden. Voorts op de neiging de sterkte van de Sovjet conventionele strijdkrachten, die Moskou tegen Centraal-Europa kon mobiliseren, te overschatten. Daarbij kwam de gedachte dat de Westeuropese landen tegen de militaire overmacht van de Sovjet-Unie en haar "bondgenoten" bij lange niet opgewassen waren.

Het door de vertegenwoordigers van de Verenigde Staten samen met deskundigen uit 44 landen in juli 1944 te Bretton Woods opgerichte IMF was op twee pijlers geconstrueerd. Op de vrije convertibiliteit van de munteenheden en op de fixering van de wisselkoersen. Bovendien de dollar zou bij een vrije kapitaalbeweging tussen de centrale banken onbeperkt inwisselbaar zijn in goud. Door deze maatregelen slaagde men erin de stabiliteit van het in de jaren dertig en tijdens de tweede wereldoorlog ontredderde internationale economisch- en handelsverkeer te herstellen. Het hele stelsel functioneerde goed zolang het tekort op de Amerikaanse betalingsbalans beperkt is gebleven.

In 1960, op het hoogtepunt van de zgn. "Keynesiaanse revolutie" was men over het algemeen overtuigd van de onbegrensde economische, politieke en militaire expansiemogelijkheden van de Verenigde Staten. In de jaren zestig ontdekte men in Washington, dat het indammen en terugdraaien van het communisme geen praktische politiek was. Zelfs J. F. Dulles had meegemaakt, dat na de Suez-crisis in november 1956

²⁾ De Groene van 5 juni 1971.

³⁾ Hoeveel tegenzin dit dan ook in de jaren vijftig vooral bij de Duitse sociaaldemocraten opwekte.

de relaties tussen de Verenigde Staten en de landen van het Sovjetblok verbeterden. Kennedy's minister van buitenlandse zaken, Dean Rusk, had het idee van een wereldwijde communistische samenzwering, maar tegen de tijd dat hij aftrad, bleken de Sovjetunie en de Chinese Volksrepubliek eerder elkaar te willen vernietigen dan de "imperialistische" landen. Maar toen was het te laat om de Amerikaanse militaire interventie in Zuidoost-Azië, zonder ernstige consequenties met betrekking tot de positie van de Verenigde Staten als wereldmogendheid, snel te beëindigen.

Op het moment is Amerika mede als gevolg van de oorlog in Vietnam innerlijk verscheurd en in de wereld slechts door zijn beste vrienden en ergste vijanden gerespecteerd. Bovendien zijn de Verenigde Staten niet meer in staat en bereid zich zo sterk te engageren als in de eerste vijfentwintig naoorlogse jaren. Reeds in 1835 had Tocqueville ingezien dat de instituten van de Verenigde Staten niet voldoen aan wat een grote mogendheid nodig heeft, welke een buitenlandse politiek op lange termijn wil voeren. Ten minste wat betreft de Amerikaanse politiek ten opzichte van West-Europa en meer in het bijzonder Washington's beleid gedurende de afgelopen jaren op het terrein van de internationale monetaire samenwerking heeft Tocqueville in elk geval gelijk gekregen. Daarom zal wellicht de monetaire crisis van mei 1971 een van de belangrijkste feiten blijken in de betrekkingen tussen de geïndustrialiseerde kapitalistische landen, in het bijzonder wat betreft de ontwikkeling van de verhoudingen tussen de Verenigde Staten en West-Europa sinds de totstandkoming van de Europese Economische Gemeenschap in 1958. Jarenlang werkte het op de Bretton Woods overeenkomst gebaseerde monetaire systeem van de geïndustrialiseerde niet-communistische landen goed. Dit was vooral te danken aan het grote overschot op de handelsbalans van de Verenigde Staten tijdens de eerste naoorlogse jaren, dat samen met de grote goudvoorraad diende als reële dekking voor de dollar in het internationale betalingsverkeer. De in het accord van Bretton Woods in 32 artikelen opgerichte steunpilaren voor de vrije wereldhandel bleken echter na verloop van enige tijd nogal gebrekkig. "Zunächst beanspruchten" in de eerste naoorlogse jaren "Wiederaufbau und Entwicklung die ganze Aufmerksamkeit der Währungshüter".⁴⁾ Reeds op het einde van de jaren vijftig werd door middel van de toenemende wereldhandel, onder andere als gevolg van het herstel van het Westeuropese economische leven, het internationale monetaire systeem tot wankelen gebracht. Aan het eind van de jaren vijftig heeft Prof. Triffin er reeds op gewezen dat het toenmalige monetaire systeem zwak

⁴⁾ Die Zeit van 14 mei 1971.

was, omdat het op het tekort op de Amerikaanse betalingsbalans als bron van nieuwe deviezenreserves is aangewezen⁵). Een beperkt tekort op de Amerikaanse betalingsbalans lag impliciet in het Bretton Woodsstelsel opgesloten. Zonder dit tekort nl. zou de goudwisselstandaard niet meer geld kunnen scheppen dan de gouden standaard, omdat de dollars bij een betalingsbalansoverschot immers in de Verenigde Staten zouden blijven⁶).

Vanaf het begin van de jaren zestig zijn er met betrekking tot de positie van de dollar als internationale waardestandaard veranderingen gekomen. In de eerste plaats is omdat het tekort op de Amerikaanse betalingsbalans niet van bescheiden omvang gebleven. De goudreserve van de Verenigde Staten nam door het steeds groter wordende tekort zeer snel af: van 23 miljard dollar in 1950 via ruim 20 miljard in 1958 tot 11 miljard dollar in 1968.

De Amerikaanse handelsbalans verslechterde als gevolg van de sinds 1950 permanent stijgende defensieuitgaven. Bovendien hebben de oorlogen in Korea en Vietnam en de militaire hulpverlening resp. leveranties op grote schaal aan praktisch alle landen buiten het socialistische blok onder leiding van de Sowjetunie en de Chinese Volksrepubliek de Verenigde Staten grote hoeveelheden deviezen en goud gekost⁷). Tussen 1950 en 1968 gaven de Verenigde Staten tot een bedrag van 33 miljard dollar uit aan militaire hulp aan derde landen. Ongeveer 15 miljard dollar werd aan de Westeuropese landen en Japan toegewezen, uitgezonderd Griekenland en Turkije; 9,7 miljard dollar aan Oost- en Zuidoost-Azië; 5,6 miljard aan het Nabije-Oosten en Zuid-Azië, inclusief Griekenland en Turkije; 687 miljoen dollar aan Latijns-Amerika en 218 miljoen aan Afrika, waarvan meer dan de helft naar Ethiopië ging. De voornaamste individuele hulpontvangende landen sinds 1950 waren: Frankrijk 4,1 miljard; Turkije 2,6 miljard, Zuid-Korea 2,5 miljard; Formosa 2,4 miljard, Zuid-Vietnam tot 1966 1,5 miljard; Griekenland 1,4 miljard; België 1,2 miljard; Italië 1,2 miljard en Groot-Brittannië 1 miljard dollar. Een en ander wil zeggen dat 9 op een totaal van tenminste 80 hulpontvangende landen meer dan 50% van de Amerikaanse militaire hulp hebben geabsorbeerd.

Het militaire hulpprogramma is echter sinds de Kennedy administratie van jaar tot jaar ingekrompen. Het programma voor 1970 bedroeg

⁵) Zijn conclusie dat men nieuwe vormen van liquiditeit dient te vinden is echter tot voor kort nooit algemeen aanvaard.

⁶) Cf. De Groene van 5 juni 1971.

⁷) Met uitzondering van de neutrale staten zoals Birma, Finland, Joegoslavië (de regering in Belgrado had tot 1958 ongeveer vier miljard dollar militaire en economische hulp gekregen), Nepal en Zweden.

434 miljoen dollar, waarvan meer dan 75% voor landen als Griekenland, Turkije, Formosa en Zuid-Korea was bestemd; 21,4 miljoen is bestemd voor alle Latijnsamerikaanse landen en 20,5 miljoen dollar voor Afrika⁸⁾. Ondanks het feit, dat de daling van het militaire hulpprogramma sinds 1961 in de afgelopen jaren gecompenseerd werd door een toeneming van de wapenverkopen, slaagde Washington er niet in om de problemen van de inflatie en het tekort op de betalingsbalans op te lossen.

Dat, volgens in 1969 gepubliceerde gegevens, de Verenigde Staten kunnen wijzen op 4000 internationale verdragen, op 42 accoorden voor wederzijdse bijstand en 70 militaire pacten, op de stationering van 1,5 miljoen Amerikaanse soldaten buiten de landsgrenzen, en het feit dat tot eind 1968 78% van de NATO uitgaven ten laste kwam van de Amerikaanse begroting,⁹⁾ is een afdoende bevestiging van de enorme macht en de wereldwijde politieke en militaire verantwoordelijkheid van de Verenigde Staten. Dat dit engagement "in het belang van de vrije wereld" astronomische bedragen heeft gekost is thans duidelijk. Het overschot op de handelsbalans van de Verenigde Staten is verdwenen en het vertrouwen in de dollar is ernstig geschokt, waarvan de politieke, economische en militaire gevolgen voor West-Europa op een gegeven ogenblik katastrofaal zouden kunnen worden.

Er ontstond dus een situatie waarin de Amerikaanse goudreserve veel geringer werd dan de vorderingen van het buitenland op de Verenigde Staten. In 1968 was de Amerikaanse regering hierdoor gedwongen de inwisselbaarheid van de dollar tegen goud stop te zetten. Op dat ogenblik was, volgens de vice-president van de Hongaarse Nationale Bank, dr. J. Fekete, het Bretton Woodsstelsel in feite ten einde en ontstond er een soort dollarstandaard, die gebaseerd was op een vrijwillige overeenkomst tussen de centrale banken van de zgn. Groep van Tien om de dollar niet in goud om te wisselen.¹⁰⁾

Om de stormloop op de Londense goudpool binnen de perken te houden besloten de presidenten der centrale banken van de Verenigde Staten, Groot-Brittannië, de Bondsrepubliek Duitsland, Italië, België, Nederland en Zwitserland op 18 maart 1968 te Washington tot een splitsing van de goudprijs: in het onderlinge verkeer blijft de prijs 35 dollar per ounce, maar overigens werd de goudprijs aan vraag en aanbod van de vrije markt overgelaten. Na de instelling van de twee-

⁸⁾ Cf. G. Kemp, Dilemmas of the armstraffic in: *Foreign Affairs*, jan. 1970, p. 274-276.

⁹⁾ Cf. E. Blumenfeld, Crisis management for Europe in: *Interplay*, april 1969, p. 24-25.

¹⁰⁾ *Népszabadság* (Boedapest) van 26 mei 1971.

ledige goudmarkt en de aanvaarding van het systeem der speciale trekkingsrechten in september 1968 sprak men van een nieuw monetair systeem ¹¹⁾).

Door de betalingsbalanstekorten van de Verenigde Staten kwam de dollar niet langer als wereld-valutareserve in aanmerking, terwijl het goud alleen niet in staat was om die rol te vervullen. Daarom moest men een universeel aanvullende reserve scheppen. Tot de problemen bij de instelling van een nieuwe reserve-techniek behoorde de vraag of er sprake moest zijn van een nieuwe reserve-eenheid die gelijk op de bestaande goud- en deviezenreserves of dat het meer moest gaan om credietverschaffing zoals bijv. een nieuwe vorm van trekkingsrecht op het IMF. Bij de besprekingen van deze problematiek gaf echter een ander punt aanleiding tot heftige discussies tijdens de vergadering van de presidenten der centrale banken te Washington en Basel: het stemrecht van de deelnemende landen. Volgens Rieke zijn de belangrijkste kenmerken van het plan dat door de Groep van Tien tenslotte was aangenomen de volgende:

- 1) voor elk deelnemend land wordt bij het I.M.F. een apart trekkingsrecht geopend die bij iedere toewijzing gecrediteerd wordt.
- 2) wanneer een betalingsbalanstekort of reserveverlies optreedt kan het land van de speciale trekkingsrechten gebruik maken als het tegen afgifte daarvan convertibele valuta van de andere landen kan verkrijgen.
- 3) ieder deelnemend land is in verband hiermede verplicht een bedrag aan trekkingsrechten over te nemen en bijgevolg convertibele valuta ter beschikking te stellen tot 200% van het eigen aandeel.
- 4) Voor de financiering wordt uitgezien naar landen met een sterke reserve- en betalingsbalanspositie en wel zodanig dat de lasten gelijkmatig worden verdeeld.
- 5) De opgenomen bedragen moeten na enige tijd weer teruggestort worden volgens bepaalde richtlijnen die moeten verhinderen dat bij voortduring van het gehele trekkingsrecht gebruik wordt gemaakt en dat het evenwicht verstoord wordt tussen de speciale trekkingsrechten van een land en zijn overige reserves.
- 6) De speciale trekkingsrechten krijgen een stringente gouddekking en het houden ervan wordt aantrekkelijk gemaakt doordat een matige rente erop wordt vergoed ¹²⁾).

¹¹⁾ Cf. Le Monde van 26 september 1970.

¹²⁾ W. Rieke, Die Funktionen der neuen Sonderziehungsrechte im I.M.F. in: Aussenpolitik, maart 1968, p. 148-156.

Het "nieuwe" systeem functioneerde echter ook niet lang. Volgens de vice-president van de Duitse Bundesbank, Emminger, had de periode van de grote valutacrisis van november 1967 tot november 1968 een tweetal vragen opgeworpen:

- a) zijn de oorzaken van de crisis opgeheven?
en
- b) welke gevolgen zullen de crisis voor de verdere ontwikkeling van het wereld valutastelsel hebben?

Ten aanzien van de oorzaken trof men, volgens Emminger twee oordelen aan:

- 1) de speculaties zouden deze crisis veroorzaakt hebben;
- 2) het valutastelsel deugt niet.

De speculaties waren echter slechts de consequenties van een fundamentele onevenwichtigheid op de betalingsbalans van verschillende landen, terwijl naar zijn woorden de ware oorzaak gezocht moest worden in het falen van de lid-staten, die zich niet aan de spelregels van het Bretton-Woods systeem hebben gehouden. Een groot verschil met de dertiger jaren werd gevormd door het feit dat de wereldeconomie in de jaren 1967 en 1968 buiten schot was gebleven, hetgeen onder andere te danken was aan een grote mate van samenwerking en aan het expansieve stadium waarin de wereldeconomie zich in de jaren 1967 en 1968 bevond ¹³⁾.

Tenslotte volgens P. M. Oppenheimer behoorden tot de belangrijkste tekortkomingen van het monetaire systeem de te ruime liquiditeit en de ontoereikende politiek-economische maatregelen, die de tekorten of overschotten op de betalingsbalans zouden moeten corrigeren. Ongetwijfeld was het één van de fundamentele problemen van het valuta systeem, dat de politici hardnekkig weigerden de met het systeem verbonden moeilijkheden onder ogen te zien. Deze houding was in de zestiger jaren door viertal factoren verscherpt:

- a) de Westeuropese landen konden het niet zonder veranderingen in de wisselkoers stellen;
- b) de E.E.G. en vooral de gemeenschappelijke landbouwpolitiek hebben een zekere starheid in de onderlinge betrekkingen en in die van de Europese Gemeenschap met andere landen teweeggebracht;

¹³⁾ O. Emminger, Bilanz der Währungskrisen in: Aussenpolitik, maart 1969, p. 135-147.

- c) de opmerkelijke ontwikkeling van de internationale samenwerking op valutagebied deed de politieke leiders de ogen voor de werkelijkheid sluiten en bij hen de mening postvatten, dat men door grotere coördinatie op handige wijze van het wisselkoersprobleem kon afkomen;
- d) de Amerikaanse betalingsbalansmoeilijkheden hadden de rol van het goud in het valutastelsel ter discussie gesteld.

Oppenheimer concludeerde onder andere ten slotte, dat een verhoging van de goudprijs weliswaar niet noodzakelijk was, maar wel zeer gewenst. Indien de Verenigde Staten de relatie tussen het goud en de dollar zouden verbreken zou het gehele internationale valuta-systeem op losse schroeven komen te staan¹⁴).

Voor de Fransen hebben gepleit voor verhoging van de in 1934 vastgestelde goudprijs. De Amerikaanse autoriteiten weigerden een herwaardering van het goud en bezaten de economische en politieke macht om de meerderheid van de ministers van financiën te overtuigen. Onder meer de Westduitse, Italiaanse, Belgische en Nederlandse deskundigen deelden de Amerikaanse inzichten. Zij waren beducht voor de inflationistische consequenties van een verhoging van de goudprijs¹⁵). Het probleem van de goudprijs zal echter blijven bestaan zolang het goud in theorie de basis van het internationale monetaire systeem zal blijven, ook al vormt de dollar de feitelijke basis.

De Westeuropese landen zijn rijker geworden en mede dank zij de in vergelijking met de Verenigde Staten, vrij lage defensieuitgaven slaagden zij erin hun betalingsbalans in evenwicht te houden. In Amerika bestaat het geloof dat de Verenigde Staten betalen voor de verdediging van een rijk West-Europa. Dit moet bestreden worden want het is eenvoudig niet waar. Men dient de Amerikanen er niet alleen op te wijzen dat Europa zelf ook aandacht aan zijn defensie besteedt, maar dat het ook gaat om vriendschappelijke, voor de Amerikaanse supermogendheid strategisch belangrijke en "goed geregeerde" landen. Er zijn zeker meer dan genoeg redenen waarom dit werelddeel in de Amerikaanse belangstelling staat. De machtigste bondgenoten van de Verenigde Staten zijn de Europese landen, evenals, zeker in economisch opzicht, de belangrijkste concurrenten de Europeanen zijn.

¹⁴) P. M. Oppenheimer, *Woran krankt das internationale Währungssystem?* in: *Europa Archiv* van 25 juni 1968 p. 439-451.

¹⁵) Cf. *Le Figaro* van 24 juni 1969.

Evenwel is de samenwerking tussen West-Europa en de Verenigde Staten de basis van de internationale handel en het internationale monetair stelsel, en met Europese hulp is ook de "omsingeling" van de Sovjetunie mogelijk geworden, waardoor de Verenigde Staten in de eerste naoorlogse jaren er in slaagde zijn positie als wereldmogendheid te handhaven resp. te vestigen. Vervolgens moedigde Washington de ontwikkeling en uitbreiding van de E.E.G. aan, ondanks het feit dat haar commerciële macht de Verenigde Staten steeds meer ongemak veroorzaakte. De dynamische ontwikkeling van de Europese Gemeenschap heeft de Verenigde Staten een zeer snel groeiende continentale markt gegeven grenzend aan de door Moskou beheerste Centraaleuropese-landen en waarheen de grote Amerikaanse multi-nationale ondernemingen thans de Amerikaanse leefwijze met min of meer succes exporteren. Bovendien belooft de E.E.G.-groep een krachtig politiek en militair West-Europa te worden, dat in staat zou zijn een belangrijk deel van de Amerikaanse defensielasten over te nemen.

Amerika moet nu, in plaats van goud en deviezen dat de Verenigde Staten sinds de tweede wereldoorlog steeds hebben gedaan, zijn schulden betalen in de eigen papieren valuta, de dollar. Op deze wijze kwam er tijdens de afgelopen jaren een grote hoeveelheid dollars bij de Westeuropese en Japanse centrale banken terecht. Door de Nixon administratie wordt het machiavellistische standpunt ingenomen dat de overige negen, rijke en geïndustrialiseerde kapitalistische landen met deze dollars maar moeten aanhouden, om zelf niet de dupe te worden van het instorten van de "dollartempel" ¹⁶⁾. Van de zijde der Verenigde Staten worden als argumenten aangevoerd, dat de Amerikaanse economie niet afhankelijk is van de handel met de geïndustrialiseerde niet communistische landen, ¹⁷⁾ en dat de Amerikaanse buitenlandse staatkunde en defensiepolitiek mede het belang van Japan en West-Europa dient en dat deze staten de last hiervan behoren mee te dragen.

Van de zijde der Westeuropese landen wordt terecht hiertegen aangevoerd, dat West-Europa geen direct belang heeft bij de oorlog in

¹⁶⁾ Medio 1969 veronderstelde P. Jay nog dat deze problemen vrij eenvoudig op te lossen waren. Hij hield nl. een pleidooi voor een betere coördinatie tussen de internationale handelspolitiek en het internationale betalingsverkeer ter bevordering der groei van de wereldhandel.

P. Jay, International coordination for national economic growth, in: The Political Quarterly, 2e kwartaal 1969, p. 137-150.

¹⁷⁾ Volgens de "International Herald Tribune" van 16/17 mei 1970 bedraagt de handel tussen de Verenigde Staten en de zes EEG-landen per jaar ongeveer 13 miljard dollar.

Vietnam¹⁸⁾ en dat tenminste een deel van de dollarstroom naar het buitenland een gevolg is der expansie van de Amerikaanse industrie overal over de wereld¹⁹⁾. Bovendien wordt in landen met grote hoeveelheden dollars steeds meer gezegd dat het systeem van de dollar als een reserve-valuta de handelspartners van de Verenigde Staten dwingt de wereldwijde militaire verbintenissen van Washington en de investeringsoperaties van de Amerikaanse multi-nationale reuzenfirma's te subsidiëren.

Het huidige Amerikaanse monetaire monopolie verschaft de Verenigde Staten de comfortabele positie, dat alleen zij niet onderworpen zijn aan de gevolgen van een verlies van evenwicht in de betalingsbalans. Zij kunnen een financiële politiek voeren, waarvoor andere landen gestraft zouden worden met monetaire moeilijkheden. Het bestaan van de speciale trekkingsrechten heeft hierin geen enkele verandering gebracht²⁰⁾.

Deze situatie heeft de groei van de Amerikaanse investeringen in het buitenland mogelijk gemaakt. Een groei die volgens het "Federal Reserve Bulletin" 110 miljard dollar bedroeg tussen 1949 en 1969. Van dit bedrag is slechts 25 miljard dollar gefinancierd uit Amerikaanse besparingen en 9 miljard uit de monetaire reserves van de Verenigde Staten. 76 miljard dollar is gefinancierd uit de toevloeiing van buitenlands kapitaal naar Amerika, waarvan 36 miljard — in 1969 alleen al 8 miljard — door het banksysteem²¹⁾. Rekening houdend met de door de Westeuropese landen aangevoerde argumenten is er dus wat betreft de "dollar crisis" een duidelijke politieke ondertoon te bespeuren en dit wordt nog duidelijker indien men de gebeurtenissen van de af-

¹⁸⁾ Het is heel goed mogelijk, schreef "The Economist" op 25 oktober 1969 dat de historici zullen zeggen, dat het patroon van Nixons presidentschap werd bepaald in de eerste negen maanden van zijn ambtstermijn. In dat geval zal hun oordeel duidelijk zijn: zij zullen in Nixon waarderen dat hij als hoofddoel stelde Amerika tot rust te brengen, maar tevens zullen zij concluderen dat Nixon faalde omdat hij dit wilde bereiken door een "rustgevende" politiek te voeren. De twee voornaamste problemen, de Vietnamese oorlog en de Amerikaanse economie, schijnen aan zijn controle te ontsnappen omdat hij te lang rustig heeft toegezien. Het is de zwakheid van democratieën dat zij soms grote beslissingen nemen zonder de konsekventies te overzien. De gevolgen van een Amerikaanse kapitulatie in Vietnam voor West-Europa werden door Nixon eerst na een ambtstermijn van negen maanden in studie genomen. Bij de regeling van de kwestie Vietnam zal het ogenblik voor de Westeuropese landen gekomen zijn om een nieuwe situatie onder ogen te zien: een wereld waarin de Verenigde Staten kleiner, fragieler en verder verwijderd lijken, en niet meer een land waarop men gemakkelijk kan leunen.

¹⁹⁾ Le Monde van 13 oktober 1970, zie m.b.t. de Amerikaanse investeringen in derde landen het artikel van C. M. Miles "The international corporation" in: International Affairs (London) van april 1969, p. 253-268.

²⁰⁾ Cf. Le Monde van 27 oktober 1970.

²¹⁾ Idem.

gelopen vier jaar nagaat. In de periode van de eerste grote valutacrisis van november 1967 tot november 1968 kwamen de presidenten van de centrale banken te Basel drie maal bijeen en namen beslissingen, alleen maar om binnen enkele weken overspoeld te worden door een enorme speculatiegolf. Dit gebeurde in november 1967 bij de devaluatie van het Britse pond, in maart 1968 bij de handhaving van de goudprijs en in november 1968 met betrekking tot de Duitse mark. Speculanten maakten een goede kans om te winnen, ondanks de miljardencredieten, welke de centrale banken elkaar gaven. Dit bleek bij de devaluatie van het Britse pond en bij de goudcrisis van maart 1968. Wie goud kocht voor 35 dollar per ounce kon er op de vrije markt toch 42 dollar voor incasseren. Dat de speculanten er niet in waren geslaagd om winst te incasseren uit hun transacties in Duitse marken en francs was vooral te danken aan president De Gaulle en niet zozeer aan de leiders van de centrale banken²²).

In 1969 was er in de Verenigde Staten een hevige kredietschaarste en tengevolge daarvan leenden de Amerikaanse banken uit de in West-Europa ontstane dollarvoorraad, waardoor het tekort op de betalingsbalans in de Verenigde Staten doeltreffend werd gemaskeerd.

In september 1969 moest de Bondsregering, om de dollarstroom naar West-Duitsland af te remmen, besluiten de wisselkoers van de Duitse mark ten opzichte van de dollar vrij te laten. Deze beslissing werd een maand later, in oktober 1969, door een revaluatie van de Duitse mark gevolgd.

In 1970 begon de rentestand in de Verenigde Staten te dalen, zodat de Amerikaanse banken hun schulden aan de Westeuropese banken konden aflossen. Deze procedure heeft de afvloeiing van dollars naar West-Europa vergroot en zo het tekort op de Amerikaanse betalingsbalans extra doen toenemen.

Mede door deze laatste stroom van dollars naar West-Europa heeft de sinds oktober 1968 heersende crisissituatie op het terrein van de mone-taire samenwerking in mei 1971 weer een acuut stadium bereikt, ondanks de bezoeken van Wilson, Pompidou en Brandt in januari en februari 1970 aan Washington. Deze bezoeken hadden tot gevolg een diepgaande herziening der Europa-politiek van de Verenigde Staten. Reeds in deze maanden was Nixons opinie in het algemeen dat de Amerikaanse bondgenoten meer zouden moeten bijdragen voor de verdediging van West-Europa en dat de Verenigde Staten vroeg of laat gedwongen zouden worden hun activiteiten in het buitenland te beperken als gevolg van de toenemende economische moeilijkheden en door

²²) Cf. International Herald Tribune van 26 november 1968.

de gespannen binnenlandse situatie²³). Voorts resulteerden de politieke besprekingen tussen de westelijke geallieerden op het hoogste niveau in de conclusie dat een voortgaande recessie in de Verenigde Staten de Britse en Franse handel nadelig zou beïnvloeden, wat weer een gevaar inhoudt voor de betalingsbalans, welke beide regeringen met veel moeite in evenwicht hebben gebracht.

Het was aanvankelijk de bedoeling van Washington om met behulp van de Nixon doctrine de overdreven en kostbare Amerikaanse bindingen in het buitenland in zekere zin te verminderen, maar niet om de aanwezigheid en bijstandverplichtingen van de Verenigde Staten als zodanig te laten vervallen²⁴). Volgens Kissingers befaamde evenwichtstheorie brengt het mechanisme in de huidige wereldsituatie mee, dat een politiek en militair wijken van de Verenigde Staten in een of ander gebied op deze aarde een versterking van de Sowjet-invloed impliceert en dat een door Amerikaans vertrek ontstaan vacuum onmiddellijk wordt opgevuld door de andere partij. Niet voor niets heeft onderstaatssecretaris Sisco, belast met de vraagstukken betreffende het Nabije-Oosten, in februari j.l. erop gewezen, dat een abrupte aftocht van de Verenigde Staten uit Vietnam, gevolgd door een versterking der militair-strategische positie van de Sovjetunie in Zuidoost-Azië, onmiddellijk en waarschijnlijk noodlottige effecten voor de situatie in het Midden-Oosten zou hebben²⁵).

Niettemin is tijdens de conferentie van de Atlantische Raad in december 1970 te Brussel duidelijk gebleken dat Washington aankoerst op een algemene beperking van Amerika's militaire presentie in de wereld. Volgens André Fontaine vormde Europa een uitzondering op deze regel, aangezien president Nixon er terecht van overtuigd is dat hij zich dan van een essentiële troef in de onderhandelingen met de Sovjetunie over de Europese veiligheid zou beroven²⁶).

Volgens het in juni 1970 gepubliceerde jaarrapport van de Bank voor Internationale Betalingen verkeerde de Amerikaanse economie in een moeilijke overgangperiode²⁷). Enerzijds een hoge rentevoet, een

²³) Cf. The Times van 12 en 16 februari 1970.

²⁴) Cf. The Christen Science Monitor van 16 september 1970.

²⁵) Cf. Frankfurter Allgemeine Zeitung van 17 februari 1971.

²⁶) Cf. Le Monde van 11 december 1970.

²⁷) Volgens "The Economist" van 25 oktober 1969 bedroeg de groei van de Amerikaanse economie in 1968 5% en de inflatie 4%.

In 1969 is het groeitempo teruggevallen tot 2%, maar de inflatie is gestegen tot 5½%. Verontrustend is voorts dat de industriële productie in de maanden augustus en september 1969 is gedaald, terwijl de werkloosheid is toegenomen tot 4% van het totaal aantal arbeidskrachten. Deze ongunstige ontwikkeling houdt aan omdat Amerika, hoewel het niet meer lijdt aan een door hevige vraag veroorzaakte inflatie, de gevolgen van een door opdrijving van kosten veroorzaakte inflatie ondervindt.

scherpe daling van de aandelenkoersen, een stagnatie van de productie, een snelle daling van de winsten en een relatief grote, nog steeds toenemende werkloosheid; en anderzijds snel stijgende kleinhandelsprijzen. Indien de regering in Washington haar restrictieve maatregelen te snel en te radicaal zou opheffen, zou zij toegeven dat zij de inflatie niet onder controle kan brengen. Indien zij alle restricties zou handhaven riskeert zij een ernstige recessie²⁸). Geconfronteerd met dit dilemma en met een blijvend tekort van grote omvang op de betalingsbalans hadden in het vorige jaar een groot aantal organisaties, waaronder het I.M.F., de OESO en de "Federale Reserve Board", aangedrongen op invoering van een inkomenspolitiek²⁹). President Nixon heeft niet veel enthousiasme getoond voor een stap in die richting, maar hij moest iets doen. Er was geen sprake van loon- en prijscontrole, maar wel werden de volgende drie nieuwe organen opgericht:

- a) een nationaal productiviteitscommissie met vertegenwoordigers van werkgevers, werknemers en de overheid, welke zich moet bezinnen op maatregelen tot productiviteitsherstel;
- b) een door de "Council of Economic Adviseurs" georganiseerd "inflatie-alarm", dat het gevolg van afzonderlijke loon- en prijsstijgingen voor het algemene prijsniveau zal analyseren; en tenslotte
- c) een "Regulations and Purchasing Review Board" dat het effect van de aankooppolitiek van de regering op de prijzen zal onderzoeken, en zo nodig voorstellen zal doen tot herziening van de importpolitiek³⁰).

Naast afkondiging van deze maatregelen in een televisierede op 16 juni 1970 heeft Nixon op grond van politieke overwegingen ook besloten om het economische leven van de Verenigde Staten vóór de presidentsverkiezingen van november 1972 expansie te geven. Tegelijkertijd werd Robert Finch als minister van volksgezondheid, onderwijs en welvaart ontslagen. Hij kreeg echter de meest belangwekkende en waarschijnlijk invloedrijkste plaats bij de staf van het Witte Huis. Hij zal volgens James Reston na de beëindiging van het conflict in Vietnam de problemen in verband staande met de overgang van de oorlogseconomie naar een vredeseconomie moeten oplossen³¹). Vervolgens wees Nixon, om zijn Westeuropese bondgenoten gerust te stellen, op de samenhang van de Amerikaanse aanwezigheid in de andere NATO landen met de veiligheid van de Verenigde Staten. Hierbij kon echter de president

²⁸) Cf. The Financial Times van 18 juni 1970.

²⁹) Cf. Közgazdasági Szemle (Boedapest) december 1970, p. 39-40.

³⁰) Cf. The Financial Times van 20 juni 1970.

³¹) Cf. The International Herald Tribune van 11 juni 1970.

zijn teleurstelling niet verbergen dat de Westeuropese staten zelf een zo gering deel van hun verdediging voor eigen rekening nemen³²). De Amerikaanse functionarissen schatten de totale kosten van de NATO-verplichting van hun land op 14 miljard dollar per jaar, waarvan de helft dient voor de in Europa gestationeerde eenheden.

Na afloop der conferentie van de Atlantische Raad in december 1970 te Brussel werd aangekondigd dat de Westeuropese landen een grotere bijdrage aan de gemeenschappelijke defensie-inspanningen zullen leveren. Het probleem was echter dat de Bondsrepubliek en Groot-Brittannië op verschillende wijze een hogere militaire bijdrage wilden leveren. De regering Brandt-Scheel wilde een hogere financiële bijdrage geven, terwijl het Britse kabinet liever meer strijdkrachten en materiaal aan de NATO ter beschikking wilde stellen.

De regering in Bonn acht een vermindering van de Amerikaanse troepen in Europa op lange termijn onvermijdelijk, maar zij ziet dit liever gebeuren samen met een Europese veiligheidsconferentie of met een gelijktijdige vermindering der strijdkrachten van het Warschaupact. De Bondsrepubliek kan moeilijk haar leger nog groter maken vanwege de binnenlandse politiek en om in West- en Oost-Europa niet de vrees te wekken van herleving van het Duitse militarisme. Daarom voelde Bonn eind vorig jaar meer voor een rechtstreekse financiële bijdrage aan de Amerikaanse NATO-begroting, waarbij het de helft van de overeengekomen som zou willen betalen en de andere Westeuropese landen ook de helft. Maar deze staten voelden hier niet zo veel voor, gedeeltelijk omdat zij meenden, dat Bonn meer dan de helft zou moeten betalen en gedeeltelijk, omdat zij van de Amerikaanse soldaten geen Europese huurlingen wilden maken³³).

Aan het andere uiterste stond het standpunt van het Verenigd Koninkrijk, dat meende het best een grotere bijdrage te leveren door zijn troepencontingent te verhogen. De Engelsen gingen van de veronderstelling uit dat hun terugtrekking van "East of Suez" strijdkrachten meer soldaten zal vrijmaken voor de verdediging van West-Europa, zonder dat het leger groter behoeft te worden³⁴).

Met andere woorden de Amerikanen slaagden eind vorig jaar er niet in een belangrijke financiële steun van hun Westeuropese bondgenoten af te dwingen, terwijl Washingtons financiële verplichtingen in Zuidoost-Azië en in het Midden-Oosten tijdens de eerste maanden van 1971 aanzienlijk toegenomen zijn.

³²) Cf. Frankfurter Allgemeine Zeitung van 23 juni 1970.

³³) Cf. The Guardian van 6 oktober 1970.

³⁴) Cf. Le Figaro van 27 oktober 1970.

In april jl. is de dollarstroom naar de "veilige haven" van West-Europa naar aanleiding van bovengenoemde ontwikkeling en van een flink tekort van de Amerikaanse begroting sterk toegenomen. Deze "dollarinvasie" werd nog versterkt omdat de Amerikaanse banken en anderen van de hoge rente in de Westeuropese landen wilden profiteren. Vervolgens werd de stroom van de dollars naar West-Europa vergroot door de verwachting dat de Bondsrepubliek uiteindelijk gedwongen zou zijn de Duitse mark ten opzichte van de dollar te revalueren. Het hoogtepunt van de crisis van het internationale betalingsstelsel werd op 5 mei j.l. en de daarop volgende dagen bereikt. Ongeveer een uur na de opening van de wisselmarkten in de Bondsrepubliek op 5 mei bleek reeds meer dan één miljard dollar in markten te zijn omgezet. Dit betekende het hoogtepunt van een dollarvloed die niet alleen de Bondsrepubliek maar ook landen als Nederland, België en Zwitserland had overspoeld. De Bundesbank besloot hierop de wisselmarkten te sluiten en geen dollars meer aan te kopen. Enkele uren later werd dit voorbeeld door de meeste Westeuropese landen gevolgd. Uitzonderingen waren Groot-Brittannië, Frankrijk, Italië en de Scandinavische landen. Terwijl in Bonn de adempauze in de deviezenhandel werd benut om maatregelen voor te bereiden die zowel de dollarvloed als de inflatie zouden moeten bedwingen, werd in Brussel langdurig overleg gepleegd tussen de ministers van financiën en economische zaken van de Europese Gemeenschap over een gezamenlijk aanpak van de problemen. De regering Brandt-Scheel, die niet over een comfortabele meerderheid in de Bondsdag beschikt, beseftte dat zij door een verkeerde maatregel ter oplossing van de financiële crisis resp. vergissing bij een eventuele tussentijdse verkiezingen lange tijd van het politieke toneel zou kunnen verdwijnen. Het toestromende geld, maar vooral de dollarstroom versterkte de inflatie, welke de Bondsregering bij monde van minister Müller en Schiller juist wilde tegengaan. Er waren drie middelen tegen het toestromende geld. Het eerste middel, controle op deviezenverkeer, was in strijd met de zowel door Erhardt als Schiller nagestreefde naoorlogse politiek van economische non-interventie. Het tweede middel van revaluatie van de Duitse mark stuitte op verzet der industrie en van de machtige Duits Verbond van Vakverenigingen en het derde middel, het tijdelijk zwevend maken van de Duitse mark, zou onvermijdelijk de handel van de Bondsrepubliek met derde landen schade berokkenen, tenzij de Westeuropese staten overeen zouden komen met de Bondsrepubliek ten opzichte van de dollar de koers van hun betalingsmiddelen flexibel te maken, maar niet ten opzichte van elkaar ³⁵).

³⁵) Cf. The Financial Times van 8 mei 1971.

Daarom had de Bondsregering reeds kort na het uitbreken van de crisis haar voorkeur voor een gemeenschappelijke oplossing uitgesproken. Op 9 mei j.l. ging de Europese ministerraad accoord met de door Bonn voorgestelde maatregel de Duitse mark een zwevend koers te geven. In navolging van het Duitse voorbeeld werd ook de Nederlandse gulden zwevend. De Zwitserse frank en de Oostenrijkse schilling werden, eveneens op 9 mei, met resp. 7 en 5,05% gerevalueerd ³⁶⁾.

Volgens de "Budapester Rundschau" van 24 mei 1971 bestaat "die wichtigste politische Lehre" van de monetaire crisis daarin, dat West-Europa "zwar gegen die irreelle Position des Dollar aufbegehrt, politisch aber nicht hinreichend stark und einheitlich war, um einen konzentrierten Angriff zu starten. De Bondsrepubliek "war aus elementaren Macht- und politischen Interessen gezwungen, sich für den vorübergehend freien Kurs einzusetzen, denn eine weitere Untätigkeit hätte jede Kontrolle der überhitzten Konjunktur unmöglich gemacht und die galoppierende Inflation gefördert. Letzten Endes stand also nicht die politische Bewegungsfreiheit des Kabinetts Brandt, sondern seine pure Existenz auf dem Spiel, ja selbst die wirtschaftliche Vorrangstellung, die sich die BRD "in West-Europa erobert hat".

Ook op het terrein van de buitenlandse politiek was de vrijheid van handelen van de Bondsregering beperkt. Men verwachtte in politieke kringen nl. dat Breznjews "Mutual Balanced Force Reduction" — voorstel van Tiflis op de NATO conferentie in Lissabon als "pièce de resistance" zal fungeren, waarbij Bonn remmend zal moeten werken, omdat Bonn vreesde dat op die wijze een "verstandige" regeling van de Berlijnse kwestie gepasseerd zou worden, welke de Bondsregering tot voorwaarde voor de ratificatie der verdragen met Moskou en Warschau heeft gemaakt. Mansfields voorstel tot halvering van de Amerikaanse strijdkrachten in West-Europa dwong Nixon echter tot verlening van de hoogste prioriteit aan onderhandelingen met de Sovjetunie over wederzijdse troepenreducties.

Samenvattend mag worden gesteld dat de recente financiële crisis niet door middel van een gemeenschappelijke Westeuropese monetaire politiek, maar middels het zwevend maken van de Duitse mark en de Nederlandse gulden ten opzichte van de dollar en andere valutas een tijdelijke oplossing heeft gevonden. Deze monetaire maatregelen zouden voor beide landen wellicht enig voordeel op het terrein van de inflatiebestrijding

³⁶⁾ Na deze maatregelen was de ergste schok van de monetaire crisis verzacht. Niettemin bleken de meeste financiële deskundigen van mening dat hierdoor geen oplossing was gevonden voor de structurele crisis van de westelijke internationale betalingssysteem.

opleveren, omdat de druk van de dollar op hun binnenlandse economie minder is geworden.

Het gemeenschappelijk optreden en een "en bloc" revaluatie der munteenheden van de EEG-landen werd door Parijs verijdeld. Theoretisch was de Franse reactie niet alleen radicaal, maar ook juist. Parijs meent nl., "die Wurzeln des Uebels lägen jenseits des Atlantik, folglich müsse Amerika den Dollar abwerten". De waarheid is echter, volgens de reeds geciteerde "Budapester Rundschau", concreet. "Indem sich die Franzosen für eine zur Zeit praktisch undurchführbare Forderung einsetzten, haben sie in Wirklichkeit" het huidige financiële systeem gestabiliseerd en "den Angriff gegen de Dollar eingeschränkt. Die Sache hat selbstverständlich auch eine realistische Erklärung: Die schwebenden Devisenkurse würden das Functionieren des auf dem stabilen Dollarkurs beruhenden EWG-Agrarpreissystems erschweren. Die Aufrechterhaltung dieses Preissystems aber ist ein grundlegendes Wirtschaftsinteresse" van Frankrijk.

Zoals beweerd zijn het de Fransen die altijd met de mond een gemeenschappelijke monetaire politiek van de EEG-landen hebben voorgestaan, die niet wilden samenwerken tijdens de valutacrisis met de overige verdragpartners. De Fransen profiteren van het EEG-landbouwsysteem en daarom beschouwde men in Parijs een verandering, zij het tijdelijk, van de pariteit van de franc ten opzichte van de dollar als ongewenst. Uit de recente monetaire crisis trekt de "Budapester Rundschau" zeer terecht de conclusie dat de Westeuropese integratiepolitiek ondanks "ihrer unbestreitbaren Erfolge jedesmal den Kürzeren zieht, wenn sie mit den nationalen Wirtschaftsinteressen eines an der Integration beteiligten Landes konfrontiert wird. Jedenfalls rütteln die Länder" van West-Europa met toenemende verbittering "am goldenen Gitter des überholten" financiële systeem van Bretton Woods. "Nur rüttelt eben jeder an einer anderen Stange des Gitters, ohne von den übrigen Insassen des Goldkäfigs Kenntnis zu nehmen". In West-Europa wordt in de laatste jaren veel van een gemeenschappelijk economisch en politiek optreden gesproken. "Es wurde viel über die Basis einer effektiven" Westeuropese eenheid gediscussieerd. "Die Geschehnisse der jüngsten Wochen konnten jedenfalls eine negative Antwort auf diese Fragen geben: Von einer westeuropäischen Politik kann keine Rede sein, solange nicht die Möglichkeit der einheitlichen Aktion gegen die finanziell unbegründete Hegemonie des Dollars vorhanden ist".

De Amerikanen staan als gevolg van de recente valutacrisis voor een moeilijke politieke keuze. Door de Westeuropese landen en Japan wordt op de Verenigde Staten druk uitgeoefend om de betalingsbalans door

middel van drastische maatregelen te verbeteren. President Nixon kan echter om politieke redenen en in verband met de komende verkiezingen in 1972 weinig doen. Devaluatie van de dollar acht men in politieke en financiële kringen te Washington technisch onmogelijk. Een devaluatie van de dollar ten opzichte van het goud, door een officiële prijsverhoging van het goud zou goedkeuring van het Huis van Afgevaardigden en de Senaat nodig hebben. Maar gezien de huidige politieke verhoudingen in het Congres kan Nixon een eventuele goedkeuring van de verhoging van de goudprijs zo goed als zeker niet verkrijgen.

Tenslotte zij vermeld dat de dollarcrisis een duidelijk politiek karakter heeft gekregen en dat betekent dat de werkelijke moeilijkheden tussen de Verenigde Staten en de Westeuropese landen nog maar pas beginnen. Einde mei verklaarde de Amerikaanse minister van financiën, John Connally, in München, dat zijn land hulp nodig heeft bij het herstel van de betalingsbalans, maar dat andere landen discriminerend optreden tegen de Amerikaanse export en bovendien geen billijk aandeel nemen in de gemeenschappelijke defensielasten ³⁷⁾.

Dit is een halve waarheid omdat de Amerikanen onder andere geneigd zijn te weinig rekening te houden met de gedeeltelijke vergoeding van hun deviezenverlies door de thans zeer omvangrijke buitenlandse aankopen van Amerikaans materiaal. Bij de beoordeling van Washington's argumenten dient men echter in Europa de emotionele kracht achter die argumenten niet uit het oog te verliezen. Het gevaar dreigt dat de Amerikanen, gedwongen door de explosieve binnenlandse situatie en wellicht door de permanent toenemende Sovjet militaire macht, een gesimplificeerde versie van hun argumentatie zullen aangrijpen om tot een protectionistische politiek en haastige bezuinigingen op de buitenlandse defensie-uitgaven over te gaan. Gezien de drang naar protectionisme in het Congres en de neo-isolationistische stromingen in Amerika dreigt de situatie gevaarlijk te worden.

³⁷⁾ Cf. The Guardian van 1 juni 1971.